

UDK: 398(=512.3/5):930.85

Chingiz ODINAYEV,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E.mail: chingizodinayev9@gmail.com

Termiz davlat universiteti dotsenti v.b., PhD G.Kattayeva taqrizi asosida

MYTHOLOGICAL BELIEFS OF THE ANCIENT TURKS

Annotation

This article addresses the issue of the formation and development of the mythological worldview of the ancient Turkic peoples. It contains information about the origin and development of religious beliefs and religious ideas of the ancient Turks, as well as the role of the Yada stone in their lives.

Key words: Mythology, totemism, shamanism, Kok Tengri, Erlikhan, Umai Mother, Alp Er Tunga, Irk bitig, Golden Light (Oltin Yorug‘), Devonu lugatit-Turk, Bort, Uza.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

Аннотация

В данной статье поднимается вопрос формирования и развития мифологического мировоззрения древних тюркских народов. Содержится информация о возникновении и развитии религиозных верований и религиозных представлений древних тюрков, а также роли камня Яда в их жизни.

Ключевые слова: Мифология, тотемизм, шаманизм, Кук Тангри, Эрликхан, Умай-ене, Алп Эр Тонга, Ирк битиклар, Олтин Йоруг, Девону лугатит-тюрк, Борт, Уза.

QADIMGI TURKIYLARNING MIFOLOGIK QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadimgi turkiy xalqlarning mifologik dunyoqarashining shakllanishi va rivojlanishi masalasi ko‘tarilgan. Qadimgi turklarning diniy e‘tiqodi va diniy tasavvurlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi, ularning hayotida Yada toshining tutgan o‘rni masalasiga oid ma‘lumotlar aks etgan.

Kalit so‘zlar: Mifologiya, totemizizm, shamanizm, Ko‘k Tangri, Erlikxon, Umay ona, Alp Er To‘nga, Irq bitiklar, Oltin Yorug‘, Devonu lug‘atit-turk, Bo‘rt, Uza.

Kirish. Butun Jahon xalqlari o‘zlarining kelib chiqishi yoki diniy e‘tiqodi bo‘yicha o‘z mif va afsonalariga ega. Turkiy xalqlar ham bu borada uzoq o‘tmishga ega bo‘lib, ularning kelib chiqish mifologiyasi va diniy e‘tiqodi shakllanishi haqidagi tasavvurlari mil. avv V- IV mingyilliklarga borib taqaladi.

Turk mifologiyasi – bu turkiy dunyo xalqlarining eng qadimiy diniy va falsafiy olami va dunyoqarashlarining tabiat bilan aloqalari, turkiy xalqlarning urf-odatlari va diniy tasavvurlarini ifodalovchi ma‘naviy boylikdir. Qadimgi turkiy miflarning aksariyati borliq va turkiy xalqlarning paydo bo‘lishiga oiddir. Ularda ilohiy obrazlar bilan birga ruhlar, samoviy kuchlar va yerosti dunyosi kabi qarashlar aks etgan. Ayniqsa, turkiy xalqlar nuqtayi nazarida osmon ilohi - Ko‘k Tangri, ona tabiat ilohasi - Umay, marhumlar saltanati hukmdori - Erlikxon kabi timsollar asosiy o‘rinda turadi. Turk mifologiyasining paydo bo‘lishi qadimgi turkiy qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi, madaniy va ma‘naviy rivojlanish darajasiga bevosita bog‘liq bo‘lgan. Chunki qadimda turkiy xalqlarning ko‘chmanchi hayot tarzida tabiat hodisalari, hayvonot va koinot jismlari katta ahamiyat kasb etgan. Qadimda turkiy xalqlar har bir narsaning ruhi borligiga ishonishgan. Bu esa ularda animizm fetishizm va ayniqsa, ilk diniy e‘tiqod shakllaridan biri bo‘lgan shamanizm kabi e‘tiqod shakllarining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga zamin yaratgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimgi turkiy xalqlar hayoti haqidagi miflar asosan yunon va xitoy muarrixlari asarlarida moniylik she‘rlari, O‘rxun –Enasoy toshbitiklari, Irq bitiklar, Oltin Yorug‘, “Alp Er To‘nga”, “O‘g‘uznoma”, “Korkut ota” va boshqa turkiy xalqlar folklori namunalari saqlangan. Bundan tashqari, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asarida ham qadimgi turkiylarning urf-odat, an‘analari bilan birga turkiylar mifologiyasi haqida ham anchagina ma‘lumotlar bizgacha yetib kelgan. Hozirgi kunda ham turk mifologiyasiga qiziquvchi, mazkur sohada tadqiqot olib boruvchi tadqiqotchilar ham oz emas. Masalan, folklorshunos O. Xo‘jayev o‘z asarlarida o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, afsonalar va dostonlar asosida turkiy mifologik tasavvurlarni tadqiq qilgan. N.I. Jo‘raqo‘ziyev “Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda kosmogonik mifologiya” nomli monografiyasida qadimgi turkiy xalqlarning ilk diniy e‘tiqod shakllari va olam haqidagi tasavvurlari izchil tadqiq qilingan.

Bundan tashqari, dunyo miqyosida turkshunoslik bilan shug‘ullanuvchi turkiy mifologiya bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlarning ilmiy ish va maqolalarini ham aytib o‘tishimiz mumkin. Masalan, turkiyalik B.O‘gelning “Turk mifologiya” asarida turkiy miflarni tizimlashtirgan bo‘lsa, R. Bascomning “The Shamanistic Origin of Turkish Mythology” maqolasi, ruminiyalik M.Eliadening ilmiy ishlarida turkiy xalqlarning shamanistik urf-odatlari haqida tahliliy fikr bildirilgan. Shundan ko‘rishimiz

mumkin, ko'plab turkolog va folklorshunoslar qadimgi turkiy xalqlar mifologiyasi bo'yicha o'z izlanishlarini olib borishmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Qadimiy xalqlarning yozma yodgorliklaridan bir qator miflar bizgacha etib kelgan. Jumladan, borliqning yaratilishi (ismlarning, udumlarning, buyumlarning paydo bo'lishi haqidagi etiologik miflar, yoki olamning paydo bo'lishi haqidagi kosmogonik miflar; insonning paydo bo'lishi haqidagi antropogonik miflar - bu har uchala mif turi arxaik miflarning asosiy mazmunini tashkil qiladi) haqidagi miflar jahon xalqlarining deyarli hammasida bor. Qadimgi turkiy xalqlar orasida mifologiyaning paydo bo'lishi o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan. Turkiy xalqlar orasidagi kosmogonik mifologiyada tangrichilikning o'rni nihoyatda yuqori [1]. Tangrichilik - turkiy va mo'g'ul xalqlari orasida qadimdan mavjud bo'lgan, osmonga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan an'anaviy din. "Tangri" so'zi turkiy tillarda "xudo" ma'nosini anglatadi va bu dinning asosiy xudosi osmonning o'zi yoki osmon xudosi hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar fikricha, 5-6 ming yillar muqaddam qadimgi Shumerdan Oltoygacha bo'lgan ulkan hududda protooltoy qabilalari yashagan. Qadimgi shumerlar qadimgi turk tiliga yaqin bo'lgan protooltoy tili lahjasida so'zlashganlar. Shu davrda protooltoy xalqlarining eng qadimgi dini, insoniyat tarixidagi ilk dinlardan biri sifatida tangrichilik shakllangan. Tangrichilikda tabiat kuchlariga, ajdodlarga va ruhlarga ham sig'inish mavjud. Tangriga ibodat etish bilan birga ushbu murakkab din animizm, shomonchilik va totemizm unsurlarini ham o'z ichiga oladi. Islom dinining tarqalishi bilan Tangrichilik ta'siri kamaygan bo'lsa-da, ba'zi mintaqalarda (masalan, Oltoy, Tuva hududlarida) hali ham saqlanib qolgan [9]. Qadimda turkiy xalqlar mifologiyasiga ko'ra, olam 3 qavatdan iborat deb tushunilgan.

Birinchi qavat-Ko'k Tangri (Osmon) yuqori olami.

Ikkinchi qavat-Muqaddas Er-Suv o'rta olami.

Uchinchi qavat-Erlikxon hukmron bo'lgan yer osti olami.

Qadimgi turkiy miflarga ko'ra, birinchi qavat – yuqori olamda butun dunyoni boshqarib turuvchi, insonlar umrini belgilovchi, xoqonlarga davlat va kuch beruvchi Ko'k Tangri yashagan. Qadimda turkiylar bu olamni "Uza" ya'ni "Yuqori" deb atashgan [2]. Mahmud Qoshqariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida ham qadimgi turkiy xalqlar e'tiqodi va aynan "Tangri" so'zining izohi quyidagicha berilgan. "Tojin tapug'saq, Tangri sefinchsiz" ya'ni, "Kofirlar Ulug' Tangriga ibodat qiladi, lekin ulug' Tangri uning ishidan rozi bo'lmaydi" [3]. Shunday qilib, Tangrining hokimiyati osmon, yer va odamlar taqdiri ustida bo'lgan. U barcha narsaning yaratuvchisi, insonlar taqdirini belgilovchi, urush va tinchlikni boshqaruvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Tangrining hokimiyati abadiy va beqiyos deb qaralgan. Tabiat hodisalari hisoblanadigan chaqmoq, yomg'ir, momaqaldiroq kabilar Tangrining g'azabi yoki marhamati sifatida talqin qilingan. Shu bilan birgalikda, qadimgi turkiylar e'tiqodicha, birinchi qavat - Ko'k Tangri yuqori olamida Tangridan tashqari Umay ona va Tangrining boshqa yordamchilari: Mandashira, Moyto'ra, Yapqara, Shalyima, ob-havo boshqaruvchisi - Urker (Hulkar), chaqmoq boshqaruvchisi - Nasigay kabi yordamchi ruhlari ham yashagan. Mazkur miflarda

aytilishicha, yuqori olamda Ko'k Tangrining umr yo'ldoshi, oilaga baraka beruvchi va bolalarni yovuz rulardan asrovchi - Umay ona ham yashagan [2]. U nafaqat homilador ayollar va bolalarni himoya qiluvchi ilohiy kuch, balki urug', avlod, nasl barqarorligining ramzi sifatida e'tirof etilgan. Eng birinchi bo'lib, bu mifologik obrazga Mahmud Qoshqariy quyidagicha izoh bergan edi: "Umayqa tapinsa, o'g'il bo'lur", ma'nosi Umayga sig'ingan o'g'illi bo'ladi. Bundan shuni anglash mumkin: Umay ona obrazi oiladagi ayollar-u bolalarni turli kulfatlardan himoya qiluvchi, oilaga baraka beruvchi muhim ilohalardan biri bo'lgan.

Qadimgi turkiylar ikkinchi qavat - o'rta dunyoni "Ekin ara", ya'ni osmon va yerning orasi deb atashgan. Ikkinchi qavat - o'rta dunyoning bosh xudosi Muqaddas yer-suv hisoblanadi. U ham turkiylarni asrovchi ilohlardan biri bo'lib, unga o'n yettita ruhlari bo'ysungan. Qudratli Iokan, suv, o'rmon, tog' ruhlari va insonlar shu olamda yashaydi, deb tasavvur qilingan.

Uchinchi qavat - yer osti olamining bosh xudosi Erlikxondir. Uni Ko'k Tangrining inisi ekanligiga ishora qilinadi. U zulmat, kasallik va o'lim bilan bog'liq bo'lib, shuningdek, insonlarning yovuz niyatlari, gunohlari uchun jazoni belgilovchi kuch sifatida ko'riladi. Erlik obrazi negativ personaj bo'lishiga qaramasdan, u ham kosmosning muhim qismi — qarama-qarshilik tamoyilining bir tarafidir. Uning nomini tilga olish, eslash yomonliklarga olib keladi, degan tasavvurlar hozirgacha saqlanib keladi. Shundan bo'lsa kerak, yozma manbalarda uning nomi kam uchraydi. Shunga qaramay, yerosti dunyosida Erlikxonning 9 ta o'g'illari va 2 ta qizi, elchilari va ajal ruhi Bo'rt va boshqa yomon ruhlari ham bo'lganligi haqida afsonalar yetib kelgan. Miflarda ular antropomorf, temir boshli maxluqlar sifatida namoyon bo'lgan. Shunday qilib, qadimgi turklar butun olam va borliqni shu tarzda tasavvur qilib, o'zlarining mana shunday afsonaviy miflarini yaratgan.

Tangrichilikda tangriga ibodat etish bilan birga ushbu murakkab din animizm, shomonchilik va totemizm unsurlarini ham o'z ichiga oladi. Dinning ilk shakllari orasida shamanizm alohida o'rin egallaydi. Shamanizm, ibtidoiy urug'doshlik dinlaridan farqli o'laroq, qabila uyushmalari birlashayotgan davrda shakllanib, ijtimoiy ongning urug'-qabila shakllari bilan bog'lanadi [4]. Bunda shamanizm qabila tuzumi bilan bog'liqligi darajasining ortishiga muvofiq ravishda, qabila tuzumi to'liq hukmronlik qilgan davrning dini sifatida asosiy o'rin egallaydi. Dunyo dinlarining, chunonchi, xristianlikning tarqalish sharoitida shamanlar shamanizmni missioner va ma'muriyat hujumlaridan himoya qilish maqsadida, shamanizm din emas, bu xalq tibbiyoti, emchilik va hokazolar kabi xususiy harakatdir, deb uqtirishgan. Bunda shamanizmning ma'naviy jihatlarini yashirgan holda, uning faqat bir funksiyasi – kasallik sababi bo'lgan tana va ruhdan iblisni quvgan holda kasallarni "davolash" funksiyasini qo'llashga harakat qilishgan. Lekin ayrim tanqidiy yondashuvchilar fikricha, ular shamanlarni yolg'onchi va firibgarlar deb bilishgan. Hozirgi kunda shamanizmga umuman din taraqqiyotining alohida bosqichi sifatida qaraladi. Chunki dunyoning barcha xalqlari urug'-qabila jamiyati shakllanish va yemirilish bosqichida shamanizm dan u yoki bu holatda o'tadilar. Umuman shamanizmni diniy tizim sifatida o'rganishda fan tadqiqotining boshlang'ich bosqichidir. Bu shamanizm va uning amaliyoti har bir alohida holatda hammaga ma'qul bo'lgan hodisalarni o'z ichiga olganligi bilan bog'liq.

Kamlash, raqsga tushish, ashula aytish va zikr tushish – ruhlarni chaqirish, doira chalish, temir taqinchoqlar jarangi, sun'iy ravishda yoki yaxshilab mashq qilingan holda jazavaga tushish va hokazolar shamanlar iqtidoriga qarab individual elementlar bilan to'ldiriladi [5].

Markaziy Osiyo xalqlarida ham boshqa xalqlardagi singari shamanizm reliktlari turli ko'rinishlarda kuzatiladi. Masalan, "Chilla yosin" davolash marosimi birinchi navbatda Qur'ondagi "Yosin" surasini qirq marta o'qib, kasalni tol navdalari bilan "urish" bilan amalga oshiriladi. Bunda tol novdalari qirqta bo'lishi kerak. Shamanlik marosimining yana bir turi, bu - "kinna", ya'ni bemor tanasidan kasalni haydashning alohida usulidir. Shamanizm elementlari sifatida kuyovnavkarlik bilan bog'liq bo'lgan odatni - kuyovning kelinnikiga jo'ralari bilan jo'raboshi boshchiligida qiyqiriqlar bilan bazmga borish - marosimini ko'rsatib o'tish mumkin. Jo'raboshi qo'lida tol navdalarini ushlagan holda navkarlar boshi uzra yelpiydi, bunga javoban navkarlar jo'r bo'lishib qiyqirishadi. Bularning barchasi yovuz ruhlarni kuyovdan haydashga qaratilgan bo'lib, shamanistik harakterga ega. Shunday qilib, shamanizm nafaqat turkiy xalqlar, balki butun dunyo xalqlari hayotida mavjud bo'lgan ilk diniy ta'limot sifatida uning yashovchanligini hozirgi kunda ham ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari, turk mifologiyasi hayvonot olami bilan ham bevosita bog'liq. Turk mifologiyasida hayvonlar, qushlar katta ramziy ahamiyat kasb etgan. Masalan, bo'ri, burgut, yo'lbars, ot - bularning barchasi qahramonlik, kuch, ozodlik, sharaf, sadoqat kabi fazilatlarini ifodalagan. Jumladan, bo'ri obraziga juda katta e'tibor qaratilgan: chunki bo'ri turkiy xalqlar totemi hisoblanib, u bilan bog'liq afsonaviy "Bo'ridan tarqalgan urug'" rivoyati bizgacha yetib kelgan [6]. Ushbu rivoyatlarda bo'ri turkiy qabilalarning ajdodiy onasi yoki homiysi sifatida tasvirlanadi. Bu turkiy qabilalarning o'z nasl-nasabini muqaddas hayvon — bo'ridan boshlab, ilohiy asosda ko'rishlariga dalildir. Shu nuqtayi nazardan, qadimgi turkiylar orasida hayvonlar va qushlarning katta ramziy ahamiyat kasb etishini "Irq bitigi" misolida ham ko'rishimiz mumkin. Mazkur tarixiy manba tush ko'rish va uning ta'birini bayon qilish usulida yozilgan asar bo'lib, eramizning IX asrida yozilgan, qadimgi turk davriga oid, qog'ozga yozilgan yakka-yu yagona yodgorlikdir. Ushbu tarixiy manba qadimgi turkiy xalqlar hayotining barcha tomonlarini-madaniy-maishiy turmushi, odamlarning o'zaro axloqiy munosabatlarini o'zida aks ettirgan. Asarda bunday axloqiy prinsiplar ko'pincha hayvonlar va qushlar obrazi orqali gavdalantriladi. Chunki o'sha qush va hayvonlar (ilon, bo'ri, burgut, yo'lbars, ot va hokazo) turkiylarda muqaddas sanalgan. Irq bitigida folklor

motivlari ham, ertakka xos syujetlarni ham, kosmogonik va kalendar mifni ham, totemistik mifni ham, tabiatning jonli tasvirini ham kuzatish mumkin [7].

Turkiy xalqlar mifologiyasida mana shunday mifologik obrazlar bilan birga yada toshi kabi timsollar ham mavjud. Yada toshi timsoli va yadachilik aqidasi qadimgi turkiy xalqlar adabiyoti, madaniyati va folklorining muhim ajralmas qismi hisoblanadi. Turk mifologiyasida "Yada toshi" (yoki "Yada taşi") - tabiiy hodisalarga, ayniqsa yomg'ir, qor, bo'ron va do'lga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lgan sehrli tosh sifatida tanilgan. Bu tosh qadimdan Turkiy xalqlar orasida tabiat hodisalariga aralashish va ularga ta'sir ko'rsatish ramzi sifatida qabul qilingan. Yada toshining afsonaviy xususiyati shundaki, yadachi bu tosh orqali mahsus amallarni bajarib, istalgan paytda yomg'ir, do'l, jala, shamol, bo'ron, quyun, chaqira olish qudratiga ega bo'lgan. Mahmud Qoshqariy "Devonu lug'atit-turk" asarida ushbu toshni "yat" shaklida ifodalab, bu tosh bilan afsun qiladigan insonlarni "yatchi" deb atalganini qayd etgan. Yada toshi turli turkiy qabilalar va xalqlar shevasida turlicha nomlarda atalgani bilan ularning barchasi "yad" (sehr) so'zidan kelib chiqqan. Shunday qilib, turk mifologiyasida yada toshining o'rni va ahamiyati juda yuqori bo'lganligini ko'rishimiz mumkin [8].

Turk mifologiyasi o'zining qadimiy ildizlari va boy tasavvurlari bilan boshqa ko'plab madaniyatlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Ayniqsa, Eron, Xitoy, Hind va Mo'g'ul madaniyatlari [9] bilan bo'lgan aloqalar natijasida o'zaro o'zgarishlar, g'oyaviy almashinuvlar yuz bergan. Eron mifologiyasida uchraydigan ayrim obrazlar (masalan, Anaxita va Umay, Axriman va Erlik) o'rtasidagi o'xshashliklar bu ta'sirlarni ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, Mo'g'ul shamanistik qarashlari ham turkiy mifologiyaga yaqin bo'lib, ularning tangri tushunchasi ham o'xshashdir. Shuningdek, buddaviylik obrazida Yamu, tibet-lamaistik obrazlar Choydjal va Shindje kabi obrazlarning xususiyatlari Erlikxon obrazida mujassamlashgan. Bundan shuni anglash mumkinki, qadimdan turk mifologiyasi boshqa xalqlar va diniy ta'limotlarga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Xulosa va takliflar. Turk mifologiyasi – bu o'tmishdan meros bo'lib qolgan muqaddas ma'naviy xazina bo'lib, unda xalqning dunyoqarashi, qadriyatlarini, tabiat bilan munosabati va tarixiy xotirasi mujassam. Uning ildizlari juda chuqur bo'lib, shamanizm, totemizm, animizm va osmon ilohiga sig'inish kabi e'tiqod shakllari asosida shakllangan. Bugungi globalizatsiya davrida bu kabi qadimiy madaniy qatlamlarni o'rganish va yosh avlodga yetkazish milliy o'zlikni saqlash va mustahkamlashning muhim vositasidir.

ADABIYOTLAR

1. Jo'raqo'ziyev N.I. Qadimgi turkiy manbalarda mif va uning izlari. - Buxoro, 2012.
2. N.I. Jo'raqo'ziyev. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda kosmogonik mifologiya. PhD dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2018
3. Mahmud Qoshg'ariy. "Devonu lug'atit-turk". – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1963.
4. R. Bascom "The Shamanistic Origin of Turkish Mythology" maqolasi. Journal of Near Eastern Studies, Vol. 24,
5. P.B. Golden. Türk Halkları Tarihine Giriş. Ankara, Turkey: KaraM Publishing House, 2002.
6. Tekin, T. Orhun Yazıtları. Türk Tarih Kurumu Yayınları. (1993)
7. Irq bitigi (Ta'birnoma)
8. Bahaeddin O'gel. Turk mitolojisi. I cilt. Ankara, Turk tarih kurumu, 2010.
9. <https://www.wikipedia.org> internet sayti.